

❖ کاتب چلبی، کتاب‌شناس جهان اسلام ❖

□ دکتر سید کاظم روحانی □

دانشگاه شهید بهرمان اهواز

چکیده

اگر ابن خلدون بنیانگذار جامعه‌شناسی در جهان اسلام است، کاتب چلبی یا حاجی خلیفه هم در زمینه کتاب‌شناسی و مآخذ‌شناسی از جمله متقدمان بشمار می‌آید. نوشته‌ها و آثار ابتکاری او سخت مورد توجه اندیشمندان در امپراطوری عثمانی بوده است و از منزلت علمی و وثاقت آثار او به نیکی یاد شده است. درین مقاله ضمن بیان احوال و آثار وی، به معرفی کتاب «کشف الظنون» پرداخته می‌گردد.

۱- زمینه‌های تاریخی و علمی:

یکی از علومی که مورد توجه دانشمندان و اهل تحقیق جهان اسلام بوده نوشتن موضوعات یا دانشنامه‌نویسی است که فی الواقع دو هدف در تالیف اینگونه آثار مترتب بوده، اول علمی که در آن عصر رائج و سائق بوده و به علاقمندان دانش عرضه گردد تا در جریان انکشاف دانش‌ها و آگاهی‌ها قرار گیرند و دوم اینکه روش تقسیم‌بندی علوم نیز مطمح نظر بوده است.

مجموعه آثار فارابی، ابن سینا و رسائل اخوان الصفا را باید اولین حرکت‌های دانشنامه‌نویسی در ایران و جهان اسلام تلقی کرد. از جمله شخصیت‌هایی که در

زمینه تدوین دانشنامه تلاش نمودند عبارتند از: ابن ندیم مولف کتاب الفهرست، خوارزمی (متوفی ۳۸۷ ق) مولف اثر معروف مفاتیح العلوم (۱)، علامه فخر رازی (متوفی ۶۰۶ ق) صاحب کتاب حدائق الانوار فی حقایق الآثار و کتاب دره التاج قطب الدین شیرازی (متوفی ۷۱۰ ق)، و نفائس الفنون فی عرایس العیون شمس الدین محمود آملی (تالیف ۷۳۵-۷۴۲ ق) (۲)، و موضوعات العلوم عبد الرحمن بسطامی (متوفی ۸۵۸ ق)، ملالطفی (مقتول ۹۰۰ ق) صاحب اثر المطالب الالهیه، صدر الدین شیروانی (متوفی ۱۰۳۹ ق) مولف فوائد الخاقانیه، کاتب چلبی صاحب کشف الظنون و طاش کوپروزاده مولف مفتاح السعاده و مصباح السیاده و اثر دیگری بنام شقائق نعمانیه. (۳)

۲- زندگانی و احوال کاتب چلبی (حاجی خلیفه): (۱۰۱۷-۱۰۶۷ ق / ۱۶۰۹-۱۶۵۹ م) تاریخ دقیق رسوخ و نفوذ فرهنگ ایران اسلامی در آسیای صغیر روشن نیست. ورود ترکان و نبرد ملاذگرد و تاسیس سلاجقه آسیای صغیر و بسط و توسعه فرهنگ ایرانی و اسلامی در آن دیار تاثیر فراوان داشته است (۴) و امپراطوری عثمانی که خود را ادامه دهنده راه و سیاست سلجوقیان آسیای صغیر می دانست در گسترش فرهنگ اسلامی و حتی زبان فارسی کوشید و تا آنجا که زبان و ادب فارسی در شبه جزیره بالکان هم راه یافت، چنانچه در کشف الظنون آثار فارسی تالیف شده در امپراطوری عثمانی مشاهده می گردد. (۵)

کاتب چلبی یا حاجی خلیفه نامی آشنا در جهان کتاب شناسی است و اروپائیان زودتر از اندیشمندان جهان اسلامی در شناخت وی کوشیده و اهمیت تلاش وی را ستوده اند. بسیاری از نویسندگان و دانشمندان عثمانی در ذیل بحث رجال و علماء دولت عثمانی از وی سخن گفته اند اما وی در دو اثرش یعنی سلم الوصول الی طبقات الفحول (۶) و میزان الحق لاختیار الاحق به زندگانی خود اشارت دارد:

نام اصلی وی مصطفی فرزند عبد الله در سال (۱۰۱۷ ق / ۱۶۰۹ م) در استانبول متولد شد و در میان علمای مدرسه به کاتب چلبی و در میان مامورین دولتی به حاجی خلیفه مشهور گردیده و پدرش در دستگاه حکومت عثمانی در تشکیلات اندزون (حرم) در قسمت «سلاحداری» (۷) مشغول بوده است. از آنجا که پدرش با

علماء و دانشمندان در معاشرت بوده در تربیت فرزند سخت کوشش نموده بود و او با هدایت معلمان قابلیت علمی چندانی بدست آورد. کاتب چلبی پس از فرا گرفتن معارف اسلامی، در ۱۴ سالگی در قسمت محاسبه آناتولی مشغول بکار شد و در سال (۱۰۳۵ ق / ۱۶۲۵ م) عازم سفر بغداد گردید و در بازگشت از همین سفر بود که پدرش را از دست داد و پس ازین با عنایت یکی از دوستان پدرش، با عنوان «چراغ» (۸) به شغل دیوانی مشغول گشت و همزمان از حوزه درس قاضی زاده افندی یکی از علماء بزرگ عثمانی استفاده می نموده است. هنگام عزیمت خسرو پاشا به بغداد در سال ۱۰۳۹ / ۱۶۲۹ م، از طریق همدان و کرمانشاه عازم بغداد می شود. و بعد از مراجعت دوباره در درس قاضی زاده افندی حضور یافت و این دوره دوامی نمی آورد و عازم دمشق می شود و درین سفر ضمن مصاحبت با علماء، اوقات فراغت را در سوق الصحافین (بازار کتابفروشان) می گذرانید و درین سفر کاتب چلبی توانست کتابهای مورد نیاز را خریداری نموده و یا استنساخ نماید. وی بعد از فراغت از کار دیوانی و دولتی، فرصت بدست آورد تا دست به کار تالیفی بزرگ در کتابشناسی بزند و توفیقاتی هم حاصل آورد. کاتب چلبی سرانجام در سن ۴۹ سالگی در استانبول در محله فاتح در منزل مسکونی اش چشم از جهان پوشید و آثار علمی بیشماری از خود بر جای گذاشت. (۹)

۳- اهمیت و شخصیت علمی کاتب چلبی:

کاتب چلبی در حوزه های علمی و تحقیقی اروپا و حتی در شرق اسلامی به کتاب شناس معروف شده است. او اسامی کتابها را در کتابخانه ها و یا کتاب فروشی ها می جست و در زمینه کتاب و کتابشناسی محقق بزرگ بود. او اولین نویسنده ای است که در تاریخ تطور فکری و علمی عثمانی ها، دقت و وسواس علمی در تحقیق را مد نظر داشته و کتاب دستور العمل لاصلاح انحلال را به همین مقصود نوشته بود که بسیاری از مورخان حکومت عثمانی از آن استفاده نموده اند. اهمیت کار کاتب چلبی تنها در کتابشناسی نیست. او در نجوم و جغرافیا و تاریخ نیز دست داشت.

۴- آثار علمی کاتب چلبی:

معروفترین آثار کاتب چلبی به شرح ذیل می باشد:

- ۱- فذلکه عربی (اقوال الاخبار فی علم التاریخ و الاخبار) (۱۰)
- ۲- فذلکه ترکی. ترجمه ترکی فذلکه عربی است (۱۱)
- ۳- تقویم التواریخ (۱۲)
- ۴- قانون نامه در پیرامون قوانین عرفی، دینی، اسلامی (۱۳)
- ۵- رونق السلطنه فی تاریخ قسطنطنیه و قیاصره (۱۴)
- ۶- جهان نما در پیرامون اطلس جغرافیائی (۱۵)
- ۷- تحفه الاخبار فی الحکم و الامثال و الاشعار (۱۶)
- ۸- الهام المقدس فی فیض الاقدس (۱۷)
- ۹- دستور العمل لاصلاح انخلل (۱۸)
- ۱۰- شرح تفسیر بیضاوی (۱۹)
- ۱۱- شرح محمدیه (شرح رساله هیات قوشچی) (۲۰)
- ۱۲- میزان الحق فی الاختیار الاحق (۲۱)

۵- کشف الظنون و ارزش علمی آن:

تا زمان کاتب چلبی در امپراطوری عثمانی در زمینه علوم، کتب و تقسیمات آنها آثاری چند به قلم آمده بود از آنجمله اند: موضوعات العلوم عبد الرحمن بسطامی (۸۵۸ق)، مطالب الالهیه ملاطفی مقتول (۹۰۰ق)، فوائد الخاقانیه محمد امین شروانی متوفی ۱۰۳۶ق و مفتاح السعاده طاش کوپروزاده، (متوفی ۹۶۸ق) و طبقات الممالک و درجات المسالک جلال زاده.

نام اصلی کتاب کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون است و قبلاً نام اثرش را اجمال الفصول و الابواب فی ترتیب العلوم و اسماء الکتب نام نهاده بود و در باب این تغییر اسم در مقدمه اثرش اشاره ای ندارد. این اثر حاوی مقدمه ای است بسیار طولانی و جامع در احوال علوم که خود شامل فصول و ابوابی چند است مثلاً: باب اول در تعریف علم و تقسیمات آن که خود شامل فصول متعددی است. از جمله:

فصل اول: در ماهیت علم

فصل دوم: اختلاف نظر و اقوال در باب علم.

منابع اصلی کاتب چلبی در تدوین این اثر به شرح ذیل بوده است:

الف - طبقات الممالک و درجات المسالک جلال زاده از علمای بزرگ دولت عثمانی.

ب - مفتاح السعاده طاش کوپروزاده.

ج - فوائد الخاقانیه محمد امین شروانی.

گذشته از آثار یاد شده، مولف کتابهای موجود در کتابخانه‌های استانبول و دمشق را هم که دیده، ذکر نموده است.

کشف الظنون مرجعی است فوق العاده معتبر جهت شناخت کتب و احتمالاً اسامی بیش از چهارده هزار کتاب در اثر وی جای گرفته است. خصوصاً آثار مربوط به علوم و فرهنگ اسلامی. تبویب کتابها بصورت القبائی است. اثر کاتب چلبی با تمام ارزشی که دارد متضمن ضعف‌هایی هم هست از جمله، مولف از کتابهای موجود در کتابخانه‌های ایران، ترکستان و مصر ذکری به میان نیاورده و از آثار مولفین شیعه هم یاد نشده است.

۶- ذیل‌های کشف الظنون:

ذیل‌هایی که تاکنون بر کتاب کشف الظنون نوشته شده، نشانگر اهمیت و منزلت این اثر در مراکز علمی و تحقیقی و حوزه‌های کتابشناسی است و مشهورترین ذیل آن عبارتند از:

۱- التذکار لجامع الاثار اثر سید حسین عباسی (متوفی ۱۰۹۶ ق)

۲- ذیل کشف الظنون از محمد عزتی افندی (متوفی ۱۰۹۲ ق)

۳- ذیل احمد طاهر افندی معروف به حنفی زاده

۴- ذیل محمد افندی از خسرو بنام عثمانلی مولف

۵- ذیل شیخ الاسلام عارف حکمت بیک (متوفی ۱۲۷۵ ق)

۶- ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون تالیف اسماعیل پاشا بغدادی،

این ذیل بهترین ذیلی است که بر کشف الظنون نوشته شده و از نظر جامعیت بر ذیل‌های دیگر برتری دارد. این ذیل ارزشمند را رفعت بیگلر کلینی با مقابله نسخه

دستنویس مولف، تصحیح و طبع نموده و از روی چاپ ۱۹۴۷ میلادی، در تهران هم در مطبعه الاسلامیه در سال ۱۳۷۸ ق/ ۱۹۶۷ میلادی به صورت افست چاپ گردیده و تنها ذیلی است که هم معتبر است و هم دسترسی به آن سهل و آسان می‌نماید.

۷- چاپهای مختلف کشف الظنون:

فلوگل مستشرق معروف این کتاب را در سال ۱۲۸۷ ق در لیدن هلند به طبع رسانیده و چاپهای دیگر آن عبارتند از:

چاپ لایپزیک ۱۳۰۰ ق

چاپ بولاق مصر ۱۲۷۴ ق

چاپ استانبول ۱۳۶۰-۶۲ ق

چاپ و ترجمه فرانسوی ۱۲۹۹ ق

چاپ افست کشف الظنون با مقدمه علامه نسابه مرحوم آیت الله سیدشهاب‌الدین نجفی مرعشی از طرف مطبعه الاسلامیه جعفری به چاپ رسیده است.

حواشی و تعلیقات

۱- ابو عبدالله محمد بن احمد کاتب خوارزمی، مفاتیح العلوم، ترجمه حسین خدیو جم (تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲)، صص یازده - بیست و نهم.

۲- اسعدی، مرتضی، دائرة المعارفهای شرق اسلامی، کیهان فرهنگی، سنال ۱۳، شماره ۱۲۷، (خرداد و تیر ماه ۱۳۷۵)، صص ۳۴ به بعد.

۳- آدیوار، عدنان، دانش در امپراطوری عثمانی (استانبول، کتابفروشی رمزی، ۱۹۷۰ م).

۴- در خصوص نفوذ فرهنگ ایرانی و اسلامی در آسیای صغیر مراجعه شود به: رضا خسرو شاهی، شعر فارسی در آسیای صغیر، (تهران ۱۳۴۷)، مقدمه کتاب، ابراهیم قفس اوغلو امپراطوری سلجوقی در عصر سلطان ملکشاه سلجوقی

(استانبول ۱۹۵۳)، ص ۲۰، کوی مان، تاریخ امپراطوری سلجوقی، (آنکارا، ۱۹۵۴)، اسمعیل حقّی اوزون چارشمالی، حکومت‌های محلی آناتولی، (آنکارا، ۱۹۶۵)، آدیوار، عدنان، تاریخ علوم در امپراطوری عثمانی، ص ۵۱.

۵- کاتب چلبی لقب درست و صحیح خلیفه است. اما در ایران و اروپا به حاجی خلیفه معروف شده است. لقب حاجی خلیفه بدان سبب بود که وی یکی از سرآمدان نویسندگان دستگاه دیوانی عثمانی محسوب می‌شده است و سرپرستی گروهی از نویسندگان با وی بود و لذا به حاجی خلیفه معروف شد. اما در مدارس عثمانی به عنوان کاتب چلبی یعنی نویسنده اصیل و شریف یاد می‌شده، زیرا چلبی به معنی آقا، اصیل زاده و شاهزاده می‌باشد. علماء مدارس استانبول ارزش و منزلت علمی وی را به اندازه یک نویسنده (کاتب، منشی) تلقی می‌نمودند.

۶- استانبول، کتابخانه سلیمانیه، قسمت کتابخانه شهید علی پاشا، شماره ۱۸۷۷، خطی، و نسخه‌های خطی این اثر نفیس در کتابخانه‌های سلیمانیه، موزه توپ کاپی (توپ قاپو)، شهرداری استانبول، راغب پاشا در استانبول موجود می‌باشد.

۷- سلاح‌داری، یکی از مشاغل دربار عثمانی بوده و رئیس آن را «سلاح‌دار آغا» می‌گفتند. کار و وظیفه وی نگهداری اسلحه و آلات جنگی مخصوص پادشاهان عثمانی بوده است. نگاه کنید به: مدحت سرت اوغلو، دائره المعارف مصور امپراطوری عثمانی، (استانبول، کتابفروشی انقلاب، ۱۹۵۸ م)، ص ۲۹۴.

۸- چراغ را نباید با چراغ فارسی اشتباه نمود. احتمالاً یک تشابه فارسی است و به معنی شاگرد است.

۹- محمد جودت، تاریخ عثمانی (استانبول)، آدیوار، اثر یاد شده، ص ۱۲۱، استانبورد، جی. شاو، تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، جلد ۱ (مشهد، آستان قدس، ۱۳۷۰)، صفحه ۴۹۰ به بعد.

۱۰- استانبول، ۱۲۸۶ ق، نام مطبوعه معلوم نشد.

۱۱- استانبول، چاپ ۱۲۵۸ ق، نام مطبوعه معلوم نشد.

۱۲- استانبول، به کوشش ابراهیم متفرقه، ۱۲۴۷ ق.

۱۳- کتابخانه موزه توپ کاپی، استانبول، نسخه خطی، شماره آن معلوم

نگردید.

۱۴- کتابخانه سلیمانیه، استانبول، ترکیه، نسخه خطی، شماره آن معلوم

نگردید.

۱۵- کتابخانه سلیمانیه استانبول، کتابخانه شهید علی پاشا شماره ۱۸۷۷ خطی.

۱۶- کتابخانه نور عثمانیه، استانبول، خطی، شماره ۴۰۷۵.

۱۷- کتابخانه سلیمانیه استانبول، خطی، شماره معلوم نشد.

۱۸- کتابخانه نور عثمانیه، استانبول، خطی، شماره ۴۹۴۹.

۱۹- نسخه خطی موجود در کتابخانه‌های سلیمانیه - موزه توپ کاپی استانبول،

ترکیه.

۲۰- استانبول، کتابخانه سلیمانیه، شماره نسخه خطی ندارد.

۲۱- موزه توپ کاپی، خزینه امانت، نسخه خطی شماره ۱۷۶۳، استانبول،

ترکیه.

فهرست منابع و مصادر مقاله

بخش اول: کتابهای مخطوط

۱- الهام المقدس فی فیض الاقدس، از کاتب چلبی، نسخه خطی کتابخانه سلیمانیه.

۲- تحفه الاخبار فی الحکم و الامثال و الاشعار، نسخه خطی، کتابخانه نور عثمانیه، شماره ۴۰۷۵، استانبول، ترکیه.

۳- جهان نما از کاتب چلبی، کتابخانه سلیمانیه، کتابخانه شهید علی پاشا، شماره ۱۸۷۷.

۴- دستور العمل لاصلاح انحلال، از کاتب چلبی، کتابخانه نور عثمانیه، استانبول، خطی، شماره ۴۹۴۹.

۵- رونق السلطنه، کتابخانه سلیمانیه، ترکیه.

۶- میزان الحق فی الاختیار الاحق. موزه توپ کاپی، خزینه امانت، نسخه خطی شماره ۱۷۶۳، استانبول، ترکیه.

بخش دوم: کتابها و مقالات چاپی (عربی - فارسی - ترکی عثمانی - ترکی استانبولی)

- ۱- اسعدی، مرتضی، کیهان فرهنگی، سال ۱۳ شماره ۱۲۷، (خرداد و تیر ماه ۱۳۷۵).
- ۲- آدیوار، عدنان، دانش در امپراطوری عثمانی، استانبول، ترکیه، کتابفروشی رمزی، ۱۹۷۰ میلادی.
- ۳- اوزون چارشمالی، اسمعیل حقی، حکومت‌های محلی آناتولی، آنکارا، ۱۹۶۵.
- ۴- چلبی، کاتب، مذلکه عربی، استانبول، ۱۲۸۶ ق، بی جا.
- ۵- چلبی، کاتب، مذلکه ترکی، چاپ استانبول، ۱۲۵۸ ق، بی جا.
- ۶- چلبی، کاتب، مذلکه تقویم التواریخ، به کوشش ابراهیم متفرقه، استانبول، ۱۲۴۷ ق، بی جا.
- ۷- خوارزمی، ابو عبد الله محمد، مفاتیح العلوم، ترجمه حسین خدیو جم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲.
- ۸- خسرو شاهی، رضا، شعر فارسی در آسیای صغیر، تهران، ۱۳۴۷.
- ۹- جودت پاشا، محمد، تاریخ عثمانی، چاپ استانبول.
- ۱۰- سرت اوغلو، مدحت، دائره المعارف مصور امپراطوری عثمانی، استانبول، کتابفروشی انقلاب، ۱۹۵۸ میلادی.
- ۱۱- سرگین، فواد، محاضرات فی تاریخ العلوم العربیه و الاسلامیه.
- ۱۲- شاو، جی، تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
- ۱۳- قفس اوغلو، ابراهیم، امپراطوری سلجوقی در عصر سلطان ملکشاه سلجوقی، استانبول، ۱۹۵۳.
- ۱۴- کوی مان، تاریخ امپراطوری سلجوقی، آنکارا، ۱۹۵۴.